

Markaziy Osiyoning qadimgi davrida falsafiy fikrlar rivoji

Xolmurodova Maftuna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

maftunaxolmurodova999@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy osiyoing qadimgi davridagi falsafiy fikrlar rivojlanishiga asos bo'lgan insonlar, qadimgi va o'rta asrlardagi diniy falsafiy qarashlar haqida ma'lumotlar berilgan. Tarixiy manbalarga asoslanib, buyuk allomalarimiz tomonidan o'rganilgan falsafiy adabiyotlar va taqiqotlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Falsafa, buyuk allomalar, avesto, diniy ilm va falsafa, tarix, g'oyalar, rivoyatlar.

Kirish. Biz uni turli zamonlarda ro'y bergan xilma-xil voqea va hodisalarning falsafiy fikr va ongida qanday aks etgani, ularni qanday G'oyalarning tug'ilishiga sabab bo'lgani, qaysi ta'limotlar insoniyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani, qaysi mafkura odamzodni ko'proq rivojlanish yoki tanazzul tomon etaklagani kabi haqiqatlarni bilib olish uchun o'rganamiz. Tarixni o'rganmoq va undan saboq olmoq har bir inson uchun zarurdir. Bu — falsafa bilan shug'ullanayotgan mutahassis uchun ham, uni o'rganayotgan talaba uchun ham birdek muhim ahamiyatga ega.shlar va ta'limotlar haqida qisqacha to'htalib o'tamiz .Zardo'shtiylik ta'limoti. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr mahsuli bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri zardo'shtiylikdir. Bu ta'limotga kim asos solgan?

Bu ta'limotga Zardo'sht asos solgan bo'lib, Sharq va g'arbda Zaratushtra, Zaroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko'ra, Zardo'sht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Lekin uning tarixiy yoki afsonaviy shahs ekanli haqida aniq bir

to'htamga kelingani yo'q. U o'zini payg'ambar deb e'lon qilgan. Lekin uning payg'ambarligi ilohiy asosga ega emas. Ya'ni bu haqiqat ilohiy kitoblarda o'z tasdig'ini topmagan.shlar va ta'limotlar haqida qisqacha to'htalib o'tamiz.

Zardo'shtiylikning bosh kitobi «Avesto»dir. Unda qadimgi halqlarning dunyo tug'risidagi tasavvurlari, o'ziga hos qadriyat va urf-odatlari aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari- yahshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o'lim borasidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma'lumotlar ham berilgan.Falsafa tarixida makedoniyalik Aleksandr (eski o'zbek tilida Iskandar deyilgan) istilosi va Grek-Baqtriya davri falsafasi ham halqimizning taraqqiyot tarixida muhim o'rin tutgan. Manbalarda Aleksandr qo'shini mahalliy halqlarning qattiq qarshiligiga uchragani, u «Avesto»ning ko'pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma'lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayrim tarixchilar Aleksandr «Avesto»ning tilini bilmagani, uni o'qiy olmagani sababli bu kitobning qadrdimmatini tushunmagan va uni yoqish tug'risida ko'rsatma bergan, degan fikrlarni ayon etadilar. Aslida unday emas. Bu — tarixiy haqiqatni, garchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo'lsa-da, haspo'shlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o'z zamonida fanlarning otasi deb nom olgan falsafani fan darajasiga ko'targan, buyuk donishmand sifatida yetti iqlimda tan olingan Arastudan 20 yil mobaynida muttasil ta'lim olgan edi.

Markaziy Osiyoda buddaviylik ham o'z o'rniga ega. U diniy-falsafiy ta'limot sifatida qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI asrning ohiri va V asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta'limotga asos solgan donishmand Sidharta urug'idan chiqqan Gautama hisoblanadi. Keyinchalik u «Budda», ya'ni nurlangan degan laqabga ega bo'lgan. Buddaviylik islomga qadar O'rta Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqe jihatidan juda katta o'rin tutadi. Bu ta'limot O'rta Osiyoga eramizdan avvalgi II-I asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toharistonga balhlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini

hukmron dinga aylangan edi. «Halqchil bo'lganligi uchun O'rta Osiyoga keng yoyilgan. Buddaviylikning O'rta Osiyoga yoyilishi quyidagi to'rt bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich. Kushonlardan oldingi davr. Bu eramizdan avvalgi I asrga tug'ri keladi. Bu davrga oid yozma manbalar bizgacha etib kelmagan.

Ikkinchi bosqich. Kushonlar davri (eramizning II-IV asrlari) Bu davrda buddaviylik O'rta Osiyoga keng tarqalgan edi. Ayniqsa, uning ahloqqa oid masalalar, halq ommasini sabr-qanoat va bardoshga da'vat etuvchi G'oyalarni ilgari surganligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Uchinchi bosqich. Bu davrda O'rta Osiyoda buddaviylik ta'limotining manbalari yoyilgan.

To'rtinchi bosqich. (IX-XIV asrlar) islom O'rta Osiyoda hukmron dinga aylanishi bilan bu din siqib chiqarilgan va juda zaiflashib ketgan. Arab bosqini va islom dini.

Movarounnahr arablar tomonidan zabt etilishi arafasida Turk xoqonoti tizimiga kirar edi. U mayda amirliklardan iborat bo'lib, ular o'rtasida tinimsiz to'qnashuvlar ro'y berib turar edi. Ayniqsa, Turk xoqonoti bilan sosoniylar Eroni o'rtasidagi to'qnashuvlar o'ta shiddatli tusda yuz berar edi. XII asrning ohiri va XIII asrning boshlarida bu hudud arab halifaligi tomonidan bosib olindi. Bunga Movarounnahr hududida yashovchi halqlar, ijtimoiy kuchlar orasida siyosiy hamjihatlikning yo'qligi, o'zaro qirg'in-barotlarning avj olishi sabab bo'ldi.

Movarounnahrda arablar bosqini bilan birga islom dini ham kirib keldi. Islom so'zi arabcha tangriga o'zini topshirish, itoat, bo'ysunish, tinchlik kabi ma'nolarni anglatadi. Islom dini bayrog'i ostida keng hududda arab qabilalari birlashgan, mavjud tarqoqlikka chek qo'yilgan, yagona markazlashgan arab halifaligi tashkil topgan. Qur'on va hadislarida islomiy ta'limotning asosi bayon qilingan. Qur'on —muqaddas kitob. Unda islom qonun-qoidalari, iymon-e'tiqod talablari, huquqiy va ahloqiy me'yorlar o'z ifodasini topgan. U 114 sura va ular tarkibidagi oyatlardan tashkil topgan. Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyot tarixini Forobiy, Beruniy va Ibn Sinosi tasavvur qilib bo'lmaydi. Abu Nasr Forobiy (873-950) – musulmon Sharqida Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» unvoniga muyassar bo'lgan

yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: «Vujudu vojib» (olloh) va «vujudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudi vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Forobiy. Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha etib kelgan. Uning tabiatni o'rganishdagi hizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Er qa'rida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Er qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, hilma — hil olamlar tug'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga hos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar etkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga hos ko'makchi va asos bo'lib hizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov — tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi. Mutafakkir o'z asarlarida ilm va ahloq-odob uyg'unligi, inson kamoloti, bahtsaodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o'zaro hamkorligi, hukmdorning burchi tug'risida qiziqarli G'oyalarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, barchani bir hil ijtimoiy mavqega erishtirib bo'lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermog' lozim. Barchaning boy va mansabdor bo'lishi yoki hammaning qashshoq bo'lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o'zgalarga mehr-oqibatli, g'amho'r bo'lmog'i, kerak vaqtda sahovat va muruvvat qo'lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

XULOSA

Markaziy Osiyoda ilk o'rta asrlar davrida keng tarqalgan tasavvuf ta'limotidagi komil inson maqomi, nafsni tiyish, bag'rikenglik, diniy donishmandlik, Muso alHorazmiy va Ahmad al-Farg'oniy tadqiqotlarida ilgari surilgan tabiiy-ilmiy G'oyalar, Forobiy, Beruniy va Ibn Sinoning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari, fandagi yangi yo'nalishlar birinchi galda musulmon Sharqi, qolaversa, butun jahon tabiiy-ilmiy va falsafiy tafakkurining ravnaqiga hayotbahsh ta'sir o'tkazib keldi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotira va inson omili – buyuk kelajagimizning garovidir. T., O'zbekiston, 2012.
2. Karimov I. A. Alloh qalbimizda, yuragimizda. T., "O'zbekiston", 1999.
3. Qur'oni Karim. T., "Cho'lpon", 1992.
4. Falsafa asoslari. T., 2005 yil. Falsafa qomusiy lug'at. T., "Sharq", 2004. Skirbekk G, Gile N. Falsafa tarixi. T., "Sharq", 2002.
5. <https://hozir.org/qadimgi-va-orta-asr-markaziy-osiyo-falsafasi-reja.html>
6. <https://fayllar.org/axmedova-m-a-umumiy-muxarrirligi-ostida.html?page=11>